

eder. Ayrıca amcası Ahmed b. Hüseyin el-Üsrüşenî, dayısı Muhammed b. Ahmed ve annesinin dedesinin de âlim oldukları anlaşılmaktadır (*Câmi'u aḥkâmi's-şığâr*, neşredeninin girişi, s. 13).

Mecdüddin el-Üsrüşenî, ilk telifi olan *el-Fuṣûl fi'l-mu'âmelât*'in ferâğ kaydında eseri 625 yılı Cemâziyelevvel ayının başında (8 Nisan 1228) tamamladığını ve bu tarihte yaşının 32 yıl 7 ay olduğunu belirttiğine göre Şevval 592'de (Eylül 1196) doğduğu söylenebilir. 25 Şâban 625'te (30 Temmuz 1228) tamamladığı diğer eseri *Câmi'u aḥkâmi's-şığâr*'in sonunda (s. 389) yaşının otuzu geçtiğini, ihtiyarlık sebebiyle zayıf düşen babasının talebi üzerine genç yaşta fetva ile uğraşmak durumunda kaldığını ifade etmesi de yukarıdaki bilginin doğruluğunu teyit etmektedir. Bu sebeple *el-Es'ile ve'l-ecvibe*'nin sonunda bu eseri tamamladığı 637 (1240) yılında altmış yaşını aştığını ifade ettiğine, dolayısıyla 577 (1181) yılında doğduğuna dair değerlendirme (*Câmi'u aḥkâmi's-şığâr*, neşredeninin girişi, s. 13) yanlıştır (anılan iddiaya mesnet kabul edilen ve büyük ihtimalle söz konusu yazma nüshada hatalı olan ibare için bk. *a.g.e.*, s. 390). Üsrüşenî ilk eğitimini babasından aldı. Onun eserlerinde babasının çalışmalarına yaptığı atıflarından örnekler aktaran Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî (*Ketâ'ibü a'lâmi'l-aḥyâr*, vr. 244^b-245^a), ayrıca babasının hocası Burhâneddin el-Merginânî, Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî ve Zahirüddin Muhammed b. Ahmed el-Buhârî'den ders aldığı belirtir. Ancak doğum tarihini dikkate alındığında Üsrüşenî'nin Semerkandî (ö. 556/1161) ve Merginânî'den (ö. 593/1197) ders almasının mümkün olmadığı görülür. Öğrencileri arasında Hüsameddin el-Aliyyâbâdî'nin adı anılmaktadır (*a.g.e.*, vr. 269^b; Leknevî, s. 93; krş. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1381, 1721).

Kâtib Çelebi bir yerde Üsrüşenî'nin 632'de (1234) (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1266), başka bir yerde 630'lu yıllarda (*a.g.e.*, I, 19) vefat ettiğini belirtmektedir. Bağdatlı İsmâil Paşa ise ölüm tarihini 636 olarak kaydeder (*Hediyyetü'l-ârifin*, II, 113). Ancak Üsrüşenî'nin yakın zamanlarda bulunan *el-Es'ile ve'l-ecvibe* adlı eserinin sonundaki ferâğ kaydı (vr. 70^a) onun 6 Zilkade 637 (29 Mayıs 1240) tarihinde henüz hayatta bulunduğunu göstermektedir (*Câmi'u aḥkâmi's-şığâr*, neşredeninin girişi, s. 13). Tabakat müelliflerinden Kefevî, Üsrüşenî'nin babası ile aynı tabakada yer aldığını, hatta usul ve fîrûdaki bilgisiyle babasını geçtiği-

ni vurgular ve devrindeki müctehidler arasında sayıldığını belirtir. Gerçekten de çok genç yaşlarda başladığı telif hayatında özgün eserler ortaya koyarak bu alanlarda bir gelenek meydana getirmiştir. Bugün hukuk denilen alana (muâmelât) hasredilen ve müellifin de belirttiği gibi kadılar ve müftüler için el kitabı şeklinde hazırlanan *el-Fuṣûl fi'l-mu'âmelât* İslâm hukuk literatüründe özgün bir yere sahiptir. Üsrüşenî'nin yenilikçi tarzının görüldüğü diğer bir alan ise belki de dünya tarihinde ilk defa çocuk hukukuna dair *Câmi'u aḥkâmi's-şığâr* adıyla bir eser kaleme almış olmasıdır.

Eserleri. 1. *el-Fuṣûl fi'l-mu'âmelât* (*Fuṣûlü'l-Üsrüşenî*, *el-Fuṣûlü'l-Üsrüşeniyye*). Müellif yargılama hukukuna dair bu eserinde nikâh, talâk, bey', icâre ve miras gibi kadı ve müftülerin sıkça karşılaştığı muâmelât konularını ele almıştır. Otuz fasıldan meydana gelen eser yazıldıktan kısa bir müddet sonra 651'de (1253) Semerkantlı Ebû'l-Feth Zeynüddin Abdurrahîm b. Ebû Bekir İmâdüddin el-Merginânî tarafından yeniden düzenlenerek kırk fasla çıkarılmıştır. *Fuṣûlü'l-İmâdî* adıyla bilinen ikinci eser büyük ölçüde *Fuṣûlü'l-Üsrüşenî*'nin malzemesinden oluşmaktadır; Merginânî bazı fasılları ilâve ederken bir kısım bilgileri de çıkarmıştır. Osmanlı âlimlerinden Bedreddin Simâvî bu iki eseri *Câmi'u'l-fuṣûleyn* ismiyle kısaltarak yeni bir eser meydana getirmiş, bu eser Osmanlı muhitinde kadı ve müftülerce çok tutulan bir el kitabı haline gelmiştir. Başta Türkiye kütüphaneleri olmak üzere el-liden fazla yazma nüshası mevcut olan *el-Fuṣûl* (meselâ bk. TSMK, III. Ahmed, nr. 821, 822, 823; Beyazıt Ktp., Bayezid, nr. 2543, 2788; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1112, Fâtih, nr. 2423-2426, 2433-2435; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1772-1773) henüz neşredilmemiştir. 2. *Câmi'u aḥkâmi's-şığâr* (*Aḥkâmü's-şığâr*, *Câmi'u's-şığâr*). Çocuklarla ilgili dinî ve hukukî hükümleri ihtiva eden eserin çeşitli baskıları yapılmış (I-II, Kahire 1300, *Câmi'u'l-fuṣûleyn*'in kenarında; nşr. Abdülhamîd Abdülhâlik el-Bizelî, I-IV, Bağdat 1982-1983; nşr. Mustafa Samîde, Beyrut 1418/1997; nşr. Ebû Mus'ab el-Bedrî – Mahmûd Abdurrahman Abdül-mün'im, I-II, Kahire 1994; nşr. Osmanhan Alimof – Müslim Rızki Atâ, Taşkent 2010) ve İbrahim Canan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*Aḥkâmü's-Sigar: İslam Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler*, İstanbul 1984). 3. *el-Es'ile ve'l-ecvibe*. Bu eserde müellif, daha çok Mâverâünnehir

bölgesinde kendisinden önceki fakih ve müftülere sorulan soruları ve onların verdikleri cevapları, ayrıca soruların sorulduğu kişileri ve alıntı yapılan eserleri de çoğu yerde kaydederek bir araya getirmiştir; içinde çok sayıda Farsça fetva da yer almaktadır. Taşkent İslâm Üniversitesi araştırmacılarından Müslim Rızki Atâ *el-Es'ile ve'l-ecvibe*'yi aynı adla neşretmiştir (Taşkent 2011). 4. *el-Fetâva'l-Üsrüşeniyye* (*Fetâva'l-Üsrüşeni*). *Câmi'u aḥkâmi's-şığâr*'in sonunda, yazmayı düşündüğünü söylediği büyük hacimli *Fetâva'nın* günümüze ulaşan "Kitâbü'l-Kerâhiye" bölümünün kırk fasıldan meydana gelmesi kitabın aslının çok geniş hacimli olduğunu göstermektedir. Eserin mevcut kısmı Halit Ünal tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*İslâm'da Helâller ve Haramlar: Kitâbü'l-Kerâhiye* [Fetâvâ el-Üsrüşeni], Kayseri 1995).

BİBLİYOGRAFYA :

Üsrüşenî, *el-Fuṣûl*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2423, vr. 337^a; *a.e.*, Süleymaniye Ktp., Karaçelebizâde, nr. 202, vr. 1^b; *a.mlf.*, *Câmi'u aḥkâmi's-şığâr* (nşr. Osmanhan Alimof – Müslim Rızki Atâ), Taşkent 2010, s. 389, 390, 391, ayrıca bk. neşredenlerin girişi, s. 12-24; *a.mlf.*, *el-Es'ile ve'l-ecvibe*, Özbekistan Fenler Akademisi Birüni Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 3109-1, vr. 70^a; *a.mlf.*, *Fetâva'l-Üsrüşenî*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 591; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), I, 141; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1397/1977, I, 177; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḍîyye*, IV, 134; İbn Kutluboga, *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Dimaşk 1413/1992, s. 279, 351; Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-aḥyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mânî'l-muḥtâr*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1881, vr. 244^b-245^a, 269^b; *Keşfü'z-zunûn*, I, 19, 566; II, 1266, 1381, 1721, 1813; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 58, 93, 200, 208; Brockelmann, *GAL*, I, 473; *Suppl.*, I, 653; *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 113; Ahmet Özel, *Haneî Fikh Alimleri*, Ankara 2006, s. 64, 70, 96; *Mu'cemü'l-maḥfûḫâti'l-mevcûde fi mektebâti İstânbûl ve Anâḫûlî* (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], III, 1387; Halit Ünal, "Mâverâünnehir Fakihlerinden el-Üsrüşenî", *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Kayseri 1986, s. 243-250; *a.mlf.*, "Kitâbü'l-Kerâhiye: Muhammed el-Üsrüşenî", *a.e.*, sy. 3 (1986), s. 415-427. MURTEZA BEDİR

ÜSTÂDÜDDÂR

(استاد الدار)

Bazı müslüman devletlerde sarayın ve sultan emlakının idaresinden sorumlu görevli.

Kelimenin menşei hakkında Farsça **isted** ve **dâr** kelimelerinden oluştuğu (**isteddâr**, **siteddâr**) ve "alim memuru" anlamına geldiği (Kalkaşendî, V, 457; İbn Tağrîberdî, VII, 166), Farsça **üstâz** ile Arapça

ÜSTÂDÜDDÂR

dâr kelimelerinden meydana geldiği (üstâzû'd-dâr, üstâdü'd-dâr) ve "evin sorumlusu" mânasını taşıdığı (Hasan el-Bâşâ, I, 39; DMBİ, VIII, 139) yahut Farsça "baş usta" anlamındaki *ustaserâ* kelimesinin Arapça'ya *üstâz* şeklinde geçtiği ve zamanla *üstâddâr* biçimine dönüştüğü (Makrîzî, I/3, s. 794, nâşir dipnotu, nr. 3) görüşleri ileri sürülmüştür. Son çalışmalarda birinci görüşün doğru olduğu kanaati ağırlık kazanmıştır.

Abbâsîler'de ve onlara ait topraklarda kurulan müslüman hânedanlarda IV. (X.) yüzyılın başlarından itibaren üstâdüddâr unvanı taşıyan bir görevlinin bulunduğu görülmektedir. Nitekim 311 (923) yılında vezirliğe tayin edilen İbnü'l-Furât el-Âkûlî'nin maiyetinde "üstâzû dârihi" diye adlandırılan bir görevliden bahsedilir. Yine, 323'te (935) öldürülen Merdâvic b. Ziyâr'ın ve Büveyhî Hükümdarı Adudüddavle'nin üstâdüddârlarının bulunduğu zikredilmektedir. Bunun yanında sarayın idaresinden sorumlu "kahramâne" unvanı taşıyan kâdın görevliden ve onun yerine üstâdüddârın tayin edilmesinden söz edilmektedir. Nitekim Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, kızılı evlenecek olan Halife Muktedî-Biemrillâh'a evliliğin gerçekleşmesi için sarayındaki kahramâneyi görevden almasını şart koşmuştu (İbnü'l-Cevzî, XVI, 222-223). Müstazhir-Billâh devrinde ise (1094-1118) kahramânenin yerine üstâdüddâr unvanını taşıyan erkek görevli getirilmiştir (Yılmaz, sy. 21 [2009], s. 15-21).

Diğer taraftan Memlûkler dönemi tarihçilerinden İbn Tağrîberdî (*en-Nücümü'z-zâhire*, V, 267) ve İbn İyâs (*Bedâ'î'u'z-zühûr*, I/1, s. 310) üstâdüddârlık kurumunun Abbâsîler'de VI. (XII.) yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıktığını ve bu görevin ilk defa, Muktefi-Liemrillâh'ın Benî Cehîr ailesinden Ebû Nasr Nizâmeddin Muhammed (Muzaffer) b. Ali'yi 535'te (1140-41) üstâdüddârlıktan vezirliğe getirmesiyle duyulduğunu söylemektedir. Bazı araştırmacılar bu bilgiyi üstâdüddârın görev alanının genişletilmesi, yetkilerinin artırılması, dolayısıyla üstâdüddârlığın kurumsal şeklini alması olarak değerlendirmiş ve üstâdüddâr unvanının bu tarihe kadar kahramâne, üstâdü'l-gulâm ve hâcib gibi sarayın idaresinden sorumlu görevliler için kullanılan genel bir lakap olduğunu ileri sürmüştür (Yılmaz, sy. 21 [2009], s. 10-11). Bu müessesenin Selçuklular'dan Abbâsîler'e intikal ettiği hususu da neredeyse kesinlik kazanmıştır (*a.g.e.*, sy. 21 [2009], s. 21-23; Kurur, sy. 14 [2006], s. 1-5).

Kaynaklarda, Abbâsîler'de VI. (XII.) yüzyılın ortalarından itibaren üstâdüddârlığın mahiyeti ve üstâdüddârların görevleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Müstersid-Billâh'ın 529 (1135) yılında kaybettiği bir savaşın ardından Bağdat'taki üstâdüddârına yazdığı mektupta ondan halka ihtimam göstermesini, hâs bölgelere ait vergilerin toplanmasına ve Kâbe kisvesinin hazırlanmasına nezaret etmesini emrettiği (İbnü'l-Cevzî, XVII, 295), Müstencid-Billâh'ın üstâdüddârı Adudüddin İbnü'l-Müslime'nin yönetimde etkin bir kişi olduğu, bazı emirlerle anlaşarak halifenin öldürülmesi ve yeni halifenin tesbiti hadisesinde önemli rol oynadığı (İbnü'l-Esîr, X, 28-29) kaydedilmektedir. Nâsır-Lidînilâh zamanında (1180-1225) üstâdüddâr Ebü'l-Fazl Mecdüddin İbnü's-Sâhib'in devlet yönetimini bütünüyle eline geçirdiği ifade edilmektedir. Bu bilgiler, Abbâsî üstâdüddârlarının idarede etkin bir konumda bulunduğunu göstermektedir.

Hârizmşahlr, Anadolu Selçukluları ve atabegliklerin saray teşkilâtında da üstâdüddârların önemli bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır. Hârizmşahlr'da üstâdüddârın saraydaki emirlerin önde gelenlerinden biri olduğu, hazine gelirlerini ve vergilerden bir kısmını toplayarak sarayın bazı giderlerine harcamakla yükümlü bulunduğu belirtilmektedir (Taneri, s. 116). Anadolu Selçuklu Devleti'nde kendilerine "vekil-i hâl" de denilen üstâdüddârlar ise sultanın gelirlerini tahsil edip gerekli yerlere sarfetme, saray mutfâğının ve saraydaki diğer dairelerin ihtiyaçlarını giderme, buralardaki görevlilerin idaresini üstlenme, vakıflara nezaret etme gibi görevleri yürütürlerdi (Uzunçarşılı, s. 80). Zengîler'de üstâdüddârlar saygın ve etkili emirler arasından seçilirdi. Teşkilâtlanmada Zengîler'i esas alan Eyyübîler'de üstâdüddâr saray teşkilâtı içindeki en yetkili görevli durumundaydı. Sarayın güvenliğinden, mutfak, şaraphane ve inşaat işlerinden sorumlu olup çarşnırlık vazifesini de yürütüyordu. Eyyübîler'de hükümdarın yanı sıra hânedan mensupları ve büyük emirlerin de üstâdüddâr istihdam ettikleri bilinmektedir (Şeşen, s. 211). Eyyübîler'in son dönemlerinde üstâdüddârların önemi daha da artmış, devlet idaresinde söz sahibi birkaç emir arasına girmişlerdi. Diğer taraftan Eyyübîler'de önceleri üstâdüddârın uhdesindeki çarşnırlık görevinin sonradan ayrı bir görev haline getirildiği anlaşılmaktadır (Yûnîfî, I, 54).

Üstâdüddârlık müessesesi en parlak dönemini Memlûkler zamanında yaşamıştır.

Teşkilâtlanma bakımından Selçuklular'ın ve onları örnek alan Eyyübîler'in vârisi sayılan Memlûk Devleti'nde üstâdüddâr mutfak, taşthane ve şaraphane gibi sultana ait dairelerin gelir giderlerini tanzim etmek, buralardaki görevlileri, sultanın câriye ve hizmetçilerini idare etmek, bu dairelerde yaşayanların ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamak ve sultanın isteği doğrultusunda seferlere katılmakla görevli bir memurdur. Kurumun başındaki üstâdüddârü'l-âliye sultanın huzurunda görev yapan az sayıdaki yüksek rütbeli emirlerden biriydi. "Yüzler" emiri rütbesindeki üstâdüddârü'l-âliyenin maiyetinde çalışmak üzere tablâne emiri rütbesinde öncekleri iki, Bahrî Memlûkleri döneminin sonlarından itibaren üç üstâdüddâr daha görevlendirilmiştir. Ayrıca büyük üstâdüddârın yardımcılarını olarak nitelendirilen, genellikle "onlar" emirleri arasından seçilen, nâib üstâdüddâr, üstâdüddârü's-sagir ve üstâdüddârü's-sohbe unvanlarını taşıyan görevliler bulunuyordu. 782 (1380) yılında üstâdüddârü'z-zahîre unvanlı bir görevlinin tayin edildiği görülmektedir. Bu görevli Burcî Memlûkleri devrinde üstâdüddârü'z-zahîre, bazan üstâdüddârü'l-emlâk ve'z-zahîre, bazan da üstâdüddârü'l-emlâk ve'l-evkâf ve'z-zahîre diye adlandırılmıştır.

Anadolu Selçuklular'ında vakıflara nezaret, Eyyübîler'de ise sultanlara ait imar faaliyetleri üstâdüddârın görev alanına giriyordu. Ancak Memlûkler'de bu görevler üstâdüddârın yetki alanının dışına çıkarılmış, birincisine devâtdâr, ikincisine şâddü'l-amâiri's-sultâniyye unvanını taşıyan memurlar tayin edilmiştir. Çarşnırlık görevi de üstâdüddârın maiyetinde çalışan çarşnırgire verilmiştir. el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatına kadar devlet teşkilâtı içerisinde önemli bir yer tutan üstâdüddârlık bundan sonra yaklaşık yetmiş beş yıllık bir dönemde gelebilmiş, hatta bir ara lağvedilmişti. Daha sonra yeniden faaliyete geçirilmişse de eski mevkiine ulaşamayan üstâdüddârlık Berkük'un el-memâlikü's-sultâniyyenin masraflarını karşılamak ve sultan emlâkinin idaresini yürütmek üzere Divânü'l-müfred'i kurup başına üstâdüddârı getirmesiyle yeniden önem kazanmış, hatta vezir ve nâzirü'l-hâssın da kendisine bağlanması dolayısıyla üstâdüddâr Abbâsîler'deki vezirin konumuna yükselmiştir (*EI²* [İng., X, 925]). Ancak Burcî Memlûkleri döneminde hiyerarşik yapının zaman zaman altüst oluşu üstâdüddârları da etkilemiş, bu dö-

nemin sonlarına doğru üstâdüddârlık güçlü bir emîrin uhdesindeki birçok görev arasında genelde bir nâibe tevdi edilen önemsiz bir vazife haline gelmiştir.

Üstâdüddârlar, Memlûk Devleti'nde önceleri sadece askerî bürokrasi (ümêrâ) arasından seçilirken Burcî Memlûkleri devrinde sivil bürokrasiden bazı kişilerin de askerî pâyeye verilerek bu göreve tayin edildiği görülmektedir (İbn Tağrıberdî, XIV, 237). Sarayda ve sultanın çok yakınında görev yapmaları sebebiyle üstâdüddârların güvenilir olmasına çok özen gösterilirdi. Sultanın ikamet ettiği Kal'atülcebel'de görev yapan üstâdüddârların gelirlerini kendilerine tahsis edilen iktâların yanı sıra günlük yiyecek vb. istihkakları oluştururdu (Ayaz, s. 175). Dimaşk ve Halep gibi taşra eyaletlerindeki nâiblerin maiyeti içinde de üstâdüddârlar bulunurdu. Ayrıca Eyyübîler'de olduğu gibi yüksek rütbeli emîrlere ve önemli devlet görevlilerine üstâdüddâr istihdam ederdi. Üstâdüddârların görevlerini Gazneliler ve Delhi Sultanlığı'nda vekîl-i der (DîA, IX, 131), Osmanlı Devleti'nde Bâbüssaâde ağası ve Dârüssaâde ağası (a.g.e., XXXIII, 503) yürüttüğünden bunlar vazifeleri bakımından üstâdüddârın muadili kabul edilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hilâl b. Muhassın es-Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mîhâil Awwâd), Beyrut 1406/1986, s. 77; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (Atâ), XVI, 222-223; XVII, 295; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî - M. Yûsuf ed-Dekkâk), Beyrut 1987-2003, VIII, 301; X, 28-29, 97-98, 164; Yûnîni, *Ze'ylü Mir'âti'z-zamân*, Haydarâbâd 1374/1954, I, 54; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 57-58; İbn Haldûn, *el-İber* (nşr. Halîl Şehhâde), Beyrut 2001, I, 305-311; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 5, 16-20, 188, 219; V, 457; Makrîzî, *es-Sülûk* (Ziyâde), I/2, s. 359; I/3, s. 794; II/2, s. 342; III/1, s. 402; III/2, s. 928, 930; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 267; VII, 166; XIV, 149-150, 237; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, I/1, s. 310; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 59, 78, 80, 338, 339; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-vazâ'if 'ale'l-âşâri'l-Arabîyye*, Kahire, ts. (Dârü'n-nehdâti'l-Arabîyye), I, 39, 40, 42, 44; Abdülmün'im Mâcid, *Nüzümü devleti selâfîni'l-Memâlik ve rûsûmühüm fi Mısr*, Kahire 1967-79, II, 15-17; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 211; İsmail Yiğit, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, s. 191; Aydın Taneri, *Harezmsahlr*, Ankara 1993, s. 116; Ali Sevîm - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 506; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 206; Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdüddârlık (1250-1382)*, İstanbul 2008, tür.yer.; M. Hanefî Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilât ve Kültür", *Yeni Türkiye*, VIII/45, Ankara 2002, s. 29-53; N. Maria el-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbasid Co-

urt: Position and Functions", *St.I*, XCVII (2003), s. 41-55; I. Daisuke, "The Establishment and Development of al-Divân al-Mufrad: Its Background and Implications", *Mamluk Studies Review*, X/1, Chicago 2006, s. 117-139; Sadi S. Kucur, "Ve-kil-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdüddârlık", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 14, İstanbul 2006, s. 1-10; Saim Yılmaz, "Abbâsiler'de Üstâdüddârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 21 (2009), s. 1-24; Amalia Levanoni, "Üstâdâr", *EI²* (İng.), X, 925; N. R. Farooqi, "Delhi Sultanlığı", *DİA*, IX, 131; Mehmet İpşirli, "Osmanlılar", a.e., XXXIII, 503; Sâdik Seccâdi, "Üstâdü'd-dâr", *DMBİ*, VIII, 139-143.

FATİH YAHYA AYAZ

ÜSTÂN (استان)

İran'da idarî bölgelere verilen isim.

Pehlevîce "yer, mekân" anlamındaki **evistâm** (**evistân**) kelimesinden gelmektedir. "-istân" eki Farsça'da "zemistân" (kış), "tâbistân" (yaz) ve "gülistân" (gül bahçesi) örneklerinde olduğu gibi sonuna getirildiği isimlerden mekân ve zaman gösteren kelimelemlerin türetilmesi için kullanılır. Sâsânîler döneminde üstân ile kastedilen bölgelerin sınır ve kapsamları kesin şekilde bilinmemektedir. Ayrıca kelimenin ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda da bilgi yoktur. Ancak eski Farsça'dan ödünç alındığı sanılan Ermenice'deki üstânın kökeninin Helenistik döneme kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Sâsânîler devrinde üstân ve "şehristân" kelimelerinin kullanımında farklılık gözle çarpmaktadır. Meselâ Pehlevîce *Şehristânâhâ-yi İrân* adlı risâlede Nîmrûz bölgesindeki İstahr'a şehristân denilirken Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-büldân*'ın da bu yeri üstân olarak göstermektedir.

Sâsânî Hükümdarı I. Hüsrev zamanında ülke dört idarî bölgeye (kûset / kusteg) ayrılmıştı: Horasan (doğu), Hûrîrân (batı), Nîmrûz (güney) ve Âderpâdegân (kuzey, Azerbaycan). Her kustegin başında bir sipahbed veya merzûbân bulunuyordu. Bu taksimat Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'nin coğrafya kitabında da küçük farklılıklarla yer almaktadır. Bu dönemde İran'da nahiyeler üstânlara ayrılmıştı ve her birinin başında bir "üstândâr" bulunuyordu. Hükümdarın hazinesine ait mülklerden sorumlu olan üstândârlar merzûbânlar gibi geniş yetkilere sahipti. Üstân, üstândârın başkanlığında Dîvân-ı Üstândârî adlı bir kurul tarafından yönetilirdi. Üstân ve üstândâr Süryânice ve Keldânice'ye de geçmiştir.

Üstân kelimesi bazı İslâm coğrafyacıları tarafından eski metinlerde olduğu gibi yer ve yerleşim yeri karşılığında kullanılmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda kesin bir tanımına rastlanmamaktadır. Kelime Arapça'da ilk defa Irak'ın İslâm orduları tarafından fethinin ardından eski Sâsânî toprakları için Savâfü'l-üstân şeklinde kullanılmıştır. Araplar üstâna Sâsânîler zamanındaki anlamından daha geniş bir anlam yüklemiştir. Eyalet olarak üstân, şehirleri içine alan geniş bir idarî bölgeyi kapsamaktaydı. Kelimenin Irak'taki karşılığı "kürey" idi. Hamza el-İsfahânî, İranlılar'ın küreyi üstânın bir bölümü için kullandıklarını kaydederse de iki kelimenin aynı anlama geldiği anlaşılmaktadır. Yine İsfahânî'ye göre Fars bölgesi beş üstâna (istân) ve her üstân "rustâklar" a ayrılmaktaydı. X. yüzyılda kaleme alınan Arapça tarih kitaplarında ilk defa "rûyân üstândâr" unvanının yer aldığı görülmektedir. Paralar üzerinde de rastlanan bu unvanın Hazar bölgesindeki bazı mahallî hânedanlar tarafından kullanıldığı belirtilmektedir. Üstân kelimesi Abbâsiler döneminde vergilendirmeye ilgili özel bir anlam kazanmış ve çiftçilerden alınan bir tür vergiyi karşılamıştır. Kelime bugün İran'da "eyalet" anlamına gelmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Tahran 1965, I, 40; Guy le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1966, s. 79; V. G. Lukonin, "Politic, Social and Administrative Institutions: Taxes and Trade", *ChIr.*, II, 732-734; W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", a.e., IV, 216, 219-220; M. G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, Princeton 1984, s. 129, 131, 536; C. E. Bosworth, "Ustân", *EI²* (İng.), X, 927; Dihhudâ, *Luğatnâme* (Muîn), II, 1780; Ebü'l-Fazl Hatîbî, "Üstân", *DMBİ*, VIII, 145-148.

RIZA KURTULUŞ

ÜSTÛL

(bk. BAHRİYE).

ÜSTÜVÂİ (الأستواني)

Ebü'l-Alâ' İmâdülsîlâm el-Kâdî Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Ubeydillâh el-Üstüvâî en-Nisâbüri (ö. 432/1041)

Hanefî fakihî, kadî.

343 (954) yılında Nîşâbur civarında Hoccân'a bağlı Üstüvâ kasabasında doğdu. İlk eğitimini babasından aldı. Daha sonra ailesi Nîşâbur'a göç etti. Nîşâbur'da başta an-